

Aneta Boldyrew

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk o Wychowaniu

ORCID: 0000-0002-6121-0816

BHW 48–49/2023

ISSN 1233-2224 | eISSN 2657-9286

DOI: 10.14746/bhw.2023.48-49.3

Małgorzata Maria Krakowiak

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk o Wychowaniu

ORCID: 0000-0001-5724-301X

Źródła do badań nad historią skautingu i harcerstwa w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach (1910–1918)¹

Abstract: Sources for Research on the History of Scouting in Congress Poland and the Eastern Borderlands (1910–1918). This article revolves around the sources for research into the history of scouting in Congress Poland and in the Eastern Borderlands in the early 20th century. Scouting in the Polish lands partitioned between Prussia, Russia and Austria was modelled by the scout movement created by the English general Robert Baden-Powell. By 1918, in the Russian partition, scouting organisational structures had been developing in cities with the aim of an all-round development of boys and girls, and the inclusion of young people in activities aimed at regaining independence.

The goal of this article is to indicate the sources in the manuscript form and to briefly present the scouting press which can serve as a source for research into the history of scouting in Congress Poland and the Eastern Borderlands. Normative sources (statutes, regulations, ordinances), epistolary, memoirs and iconographic sources have been indicated. Also noteworthy are the sources related to the formation and activities of the first scout teams in Congress Poland and in the Eastern Borderlands. Scouting periodicals, written by and for young people, are of special value in researching the origins and development of scouting. The article identifies the titles of scouting press published until the end of First World War in Congress Poland and in the Eastern Borderlands.

Keywords: youth, scouting, youth organizations, Congress Poland, Eastern Borderlands

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakiem Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

Geneza skautingu wywodzi się z działań angielskiego generała Roberta Baden-Powella, który w 1907 r. zorganizował pierwszy obóz skautowy. Założenia tego ruchu i wskazówki metodyczne opisał w pracy *Scouting for Boys*². Od 1910 r. skauting miał charakter ogólnoswiatowy. W przededniu I wojny światowej był jednym z najważniejszych nowych kierunków wychowawczych, stawiających sobie za cel wszechstronny rozwój młodzieży. Na ziemiach polskich ukształtował się ostatecznie jako ruch harcerski. Rozwój tego ruchu w Królestwie Polskim do 1918 r., w warunkach braku własnej państwowości oraz rusyfikacji, determinował szczególnie ważne znaczenie celów niepodległościowych organizacji harcerskich.

Głównym celem artykułu jest omówienie źródeł pozostających w rękopisach oraz prasy harcerskiej wydawanej do 1918 r., mogących służyć do badań nad pierwszym etapem harcerstwa w Królestwie Kongresowym i na tzw. Kresach. Nie uwzględniono natomiast materiałów dotyczących ruchu harcerskiego z zaboru austriackiego i pruskiego; źródła te wymagają odrębnych badań. Cezury artykułu (1910–1918) związane są z kluczowymi wydarzeniami historii polskiego harcerstwa. W 1910 r. w Królestwie Polskim powołano pierwsze drużyny skautowe, w 1918 r. odbył się zjazd zjednoczeniowy organizacji z ziem polskich i przyjęcie wspólnej nazwy – Związek Harcerstwa Polskiego³. Miało to symboliczne i praktyczne znaczenie dla rozwoju ruchu harcerskiego w odrodzonej Polsce⁴.

Istotną wartość dla badań nad historią harcerstwa na ziemiach zaboru rosyjskiego mają materiały pozostające w zasobach archiwów państwowych (w niniejszym artykule przedstawiono tylko źródła przechowywane w polskich instytucjach. Osobnymi badaniami należy objąć zbiory źródeł w litewskich, białoruskich, rosyjskich i ukraińskich archi-

² W Królestwie Polskim i na tzw. Kresach do zakończenia I wojny światowej ukazało się kilkanaście tekstów, w których odwoływano się do angielskiej koncepcji skautingu. Reprinty wybranych prac opublikowano w serii „Przywrócić Pamięć”, w tym m.in.: B. Bouffał, *Boy scouts: Indianizm w wychowaniu*, Warszawa 1912 (reprint Kraków 2014); Wł.R. Kozłowski, *Pierwiastek wojskowy w wychowaniu cielesnem. Przyczynek do sprawy skautingu*, Warszawa 1913 (reprint Kraków 2019); E. Jezierski, *Wywiadowcy. Sceny z życia młodzieży według dzieła gen. Baden-Powella*, Warszawa 1913 (reprint Kraków 2014); M. Arct-Golczewska, *Podręcznik skauta. Książka dla młodych harcerzy według dzieła Generała Baden-Powella*, Warszawa 1914 (reprint Kraków 2017); S. Sedlaczek, *Sprawności skautowe*, Kijów 1918 (reprint Kraków 2015). Szerzej o pierwszych tekstach poświęconych skautingowi, wydawanych w zaborze rosyjskim i austriackim, zob. E. Głowacka-Sobiech, *W dziewięćdziesiąt rocznicę narodzin skautingu na ziemiach polskich*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2001, 1–2, s. 41–43.

³ Olgierd Fietkiewicz i Marian Miszczuk wyodrębnili trzy podokresy dziejów skautingu na ziemiach polskich do odzyskania niepodległości: 1909–1911, powstanie skautingu na ziemiach poszczególnych zaborów; 1911–1914, rozszerzenie się skautingu polskiego; 1914–1918, próba wojenna. O. Fietkiewicz, M. Miszczuk, *W sprawie periodyzacji historii harcerstwa*, „Harcerstwo” 1981, 1, s. 45–48.

⁴ Historii ZHP dotyczy wybór źródeł opracowany przez Katarzynę Marszałek, zob. *Wybór źródeł do dziejów ZHP. Utworzenie ogólnopolskiego Związku Harcerstwa Polskiego i czas próby ruchu harcerskiego (1918–1944)*, t. 1, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014; *Wybór źródeł do dziejów ZHP. Walka, sowietyzacja, odwilż, kryzys i upadek (1944–1988)*, t. 2, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014; *Wybór źródeł do dziejów ZHP. Odrodzenie ruchu harcerskiego, trudne lata demokracji (1989–2014)*, t. 3, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014.

wach i bibliotekach). Obszerny zasób znajduje się w Archiwum Akt Nowych (AAN), w zespołach Archiwum Związku Harcerstwa Polskiego (AZHP)⁵ i Archiwum Komisji Historycznej Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (AKHZHR). Bardzo bogate i wartościowe zbiory różnego typu źródeł, ważnych w badaniach nad historią skautingu i harcerstwa w Królestwie Polskim i tzw. Kresach, znajdują się w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). Skorzystano także z rękopiśmiennych pamiętników znajdujących się w ZNiO, Bibliotece Narodowej (BN), Bibliotece Kórnickiej (BK), Archiwum Polskiej Akademii Nauk (APAN), Archiwum Państwowym w Warszawie Oddział w Milanówku (APWoM), Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (BUW). Ponadto uwzględniono materiały z Archiwum Państwowego w Łodzi (APŁ), Archiwum Państwowego w Płocku (APP), Archiwum Narodowego w Krakowie (ANK). Interesujące źródła do historii harcerstwa znajdują się w zbiorach archiwalnych Muzeum Harcerstwa w Warszawie (MHAR) w zespole wspomnień i historii lokalnych⁶ (ZHL) oraz zespole 1911–1939 (11–39). Poszukiwania w zasobach Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz Kolekcji Harcerskiej w Muzeum Krakowa wskazały, że znajdują się w nich nieliczne materiały (głównie ikonograficzne) dotyczące skautingu w Królestwie Polskim. Kwerenda w zasobach archiwum społecznego ArchiwumHarcerskie.pl, prowadzonego przez Fundację Jakobstał⁷, pozwoliła na wskazanie nielicznych źródeł związanych z rozwojem skautingu w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach do roku 1918 w zbiorach tej instytucji⁸.

W ruch skautowy na początku XX w. angażowali się adolescenti związani z organizacjami etycznymi, sportowymi i niepodległościowymi. Jego podłoże ideowe zbudowano na wzorach z Europy Zachodniej i połączono z założeniami oraz zasadami propagowanymi przez Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁹, organizację etyczną „Eleusis”¹⁰,

⁵ Do najważniejszych serii w tym zespole należą: Komenda Naczelna ZHP (KN ZHP) (1913–1919), Związek Skautek Polskich (1914–1916); Polska Organizacja Skautowa w Piotrkowie (POSWP) (1915–1916); Oddział Warszawski, Komenda Warszawskiej Chorągwi Harcerzy (1916–1939); Wydawnictwa ZHP (1914–1938).

⁶ K. Drag, *Przewodnik po zbiorach „Zespół 1911–1939” oraz „Zespół wspomnień i historii lokalnych” z zasobu archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie*, (współtwórcy J. Tazbir, K.K. Traczyk, R. Toczek), Warszawa 2016; K. Drag, *Przewodnik po „Zbiorze akt 1939–1945” i „Zbiorze spuścizn” z zasobu archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie*, (współtwórcy H. Jankowska, J. Tazbir, K.K. Traczyk, R. Toczek), t. 2, Warszawa 2017.

⁷ *Inwentarz archiwalnych materiałów harcerskich: ArchiwumHarcerskie.pl*, t. 1, oprac. M. Miszczuk, J. Błoniarz, Sz. Falaciński, E. Gajdzińska, M. Miszczuk, Warszawa 2019; *Inwentarz archiwalnych materiałów harcerskich: ArchiwumHarcerskie.pl*, t. 2, oprac. E. Gajdzińska, P. Szczerbiński, B. Bajda, J. Błoniarz, B. Błoniarz, M. Błoniarz, D. Żurawska, Warszawa 2023.

⁸ Źródła dotyczące historii drużyn skautowych w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach to korespondencja Drużyny Skautów im. Zawiszy Czarnego w Warszawie z lat 1911–1920 zachowana w kolekcji Marka Gajdzińskiego, zob. AH/Kol. XIX, sygn. 12, oraz spisana przez Antoniego Wasilewskiego historia męskiej drużyny harcerskiej z Warszawy z lat 1911–1939, pozostająca w kolekcji Referatu Wschód ZHR. Zob. AH/Kol.XXIX, sygn. 9.

⁹ Towarzystwo powstało w 1867 r. i prowadziło działania służące rozwojowi fizycznemu młodzieży.

¹⁰ Organizację założono w 1903 r., propagowano w niej odnowę moralną i poczworną wstrzemięźliwość.

związek Młodzieży Narodowej (OMN), młodzież szkół średnich należąca do „Przyszłości” („Petu”), młodych członków „Zarzewia”¹¹ oraz organizację Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej „Filarecja”¹². Metody pracy skautowej wykorzystywano również w junactwie¹³. Wywodzący się z kilku zrzeszeń adolesecentów w różnym zakresie realizowali ideologiczne założenia wychowania fizycznego, społecznego, etycznego, higienicznego. Ponadto na ruch ten wpływały ugrupowania polityczne próbujące oddziaływać na jego charakter. Endecja optowała za narodowo-katolicką wizją, czyniąc z niego ruch ekskluzywny dla mniejszości narodowych. Natomiast środowisko skupione wokół Polskiej Partii Socjalistycznej skłaniało się do otwarcia działań dla ogółu młodzieży i realizacji wychowania obywatelskiego¹⁴. Na ograniczenia w rozwoju organizacji wpływała także niesprzyjająca sytuacja polityczna Królestwa Kongresowego i tzw. Kresów, przyczyniająca się do ograniczenia działalności zrzeszeń społecznych i zmuszająca młodzież do działań w konspiracji. Źródła archiwalne zawierają materiały dotyczące organizacji młodzieżowych, stanowiących w zaborze rosyjskim fundament ruchu skautowego¹⁵.

Recepcja zagranicznych wzorów organizacyjno-metodycznych połączona z różnymi ideałami wychowawczymi polskich organizacji sprawiała, że początkowo skauting był ruchem niejednorodnym. Jego pluralizm ideowy powodował wewnętrzne spory o ideowe postawy skautów i ich działania¹⁶. Materiały archiwalne potwierdzają, że w początkowym okresie kształtowania się polskiego harcerstwa szczególne znaczenie miały wpływy angielskiej myśli organizacyjno-metodycznej ruchu skautowego¹⁷.

Zachowane źródła z pierwszych lat działalności ruchu skautowego w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach są materiałem zróżnicowanym, na który składają się źródła normatywne, opisowe, epistolarne, wspomnieniowe. Cenne są w szczególności te, które mogą posłużyć do zobrazowania programu wychowawczego ruchu skautowego i działań praktycznych. Część źródeł była wykorzystywana w pracach dotyczących historii harcer-

¹¹ Organizacja wyłoniła się ze Związku Młodzieży Polskiej „Zet” w 1909 r., początkowo działała we Lwowie i Krakowie.

¹² „Filarecja” została założona w 1909 r. w Liège, należała do niej młodzież postępowo-niepodległościowa – studenci i uczniowie szkół średnich.

¹³ Zrzeszenie działało od 1912 r., prowadziło pracę wśród młodzieży włościańskiej i robotniczej.

¹⁴ J. Jarowiecki, *Prasa harcerska w Polsce w latach 1911–1939 (szkic przeglądowy)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2015, 1, s. 17.

¹⁵ AAN, AZHP, Sekretariat Generalny, Materiały do historii harcerstwa, materiały Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, sygn. 536; AAN, AZHP, Sekretariat Generalny, Materiały do historii harcerstwa, opracowania o powstaniu i rozwoju skautingu na terenie Polski w latach 1908–1921, sygn. 535; MHAR/11–39, Akta polskich organizacji skautowych – kopie 1911–1916, sygn. 149.

¹⁶ Szerzej na ten temat zob. W. Potkański, *Spór o oblicze ideowe polskiego skautingu przed pierwszą wojną światową*, „Przegląd Historyczny” 2003, 4, s. 397–410.

¹⁷ ZNiO, Materiały Tadeusza Strumiłły dotyczące skautingu i harcerstwa, cz. 1, t. 1–2, sygn. 15002/III.

stwa¹⁸. W zasobach archiwów zachowały się też opracowania dotyczące genezy ruchu skautowego w postaci konspektów prac i maszynopisów przygotowanych do druku¹⁹.

W 1911 r. utworzono Naczelną Komendę Skautową (NKS) dla Kongresówki²⁰. W Królestwie Polskim działała ona autonomicznie, jednak w sposób zakonspirowany. Podlegała Naczelniectwu Skautowemu we Lwowie (przemianowanemu w grudniu 1911 r. na Związkowe Naczelniectwo Skautowe). Od 1912 r. powołano osobne kierownictwo dla drużyn męskich i żeńskich – utworzono Komendę Skautową Drużyn Żeńskich²¹. Głównym problemem skautek w Królestwie Polskim był brak przeszkolonej kadry instruktorskiej. Jej rozwojowi nie sprzyjał tajny charakter działalności. W 1914 r. w Warszawie utworzono Związek Skautek Polskich (ZSP). Drużyny żeńskie zakładano w poszczególnych guberniach; w archiwach zachowały się typowe materiały sprawozdawcze z ich działalności. I tak np. źródła dotyczące harcerstwa żeńskiego na ziemi kieleckiej zawierają: szkic historyczny drużyn żeńskich, spisy osobowe, korespondencję do Kwatery Głównej związaną z funkcjonowaniem drużyn, raporty²². Więcej informacji o skautkach i ich działalności dostarczają materiały biograficzne – kilkadziesiąt życiorysów harcerek, komendantek i plutonowych działających w Sosnowcu, Lublinie, Częstochowie, Dąbrowie Górniczej, Siedlcach²³. Pozostające w rękopisie *curriculum vitae* umożliwiają określenie środowisk, z których pochodziły skautki i okoliczności włączenia się dziewcząt w działalność harcerską oraz wskazanie szkół, w których organizowano drużyny. Prześledzenie rozwoju żeńskiego ruchu skautowego możliwe jest również dzięki materiałom Związku Skautek Polskich z lat 1914–1916 zawierającym dokumenty normatywne²⁴.

¹⁸ Wykaz opracowań i wspomnień działaczy harcerskich, w których opisywano początki skautingu w Królestwie Kongresowym, zob. W. Błażejowski, *Bibliografia harcerska: 1911–1960*, Warszawa 1981, s. 12–33; idem, *Bibliografia harcerska: 1911–1960 (suplement)*, Warszawa 1984, s. 3–5; idem, *Bibliografia harcerska: 1961–1981*, Warszawa 1985, s. 102–104; *Materiały do bibliografii harcerstwa za lata 1982–2009*, oprac. K. Kasprzyk, J. Grzeszczuk, Kraków 2010.

¹⁹ Zob. np.: MHAR/11–39, Początki skautingu od 1918 r., sygn. 1/10; MHAR/ZHL, Sokolstwo – Skauting – Harcerstwo. Geneza powstania w latach 1909–1911, sygn. 282.

²⁰ MHAR/11–39, Akta polskich organizacji, op. cit.

²¹ Ważnymi opracowaniami historii żeńskiego skautingu są teksty Ewy Grodeckiej. W tomie pierwszym opisano działalność żeńskich drużyn w ponad 20 miastach zaboru austriackiego, 12 miastach Królestwa Polskiego, 4 miastach zaboru pruskiego oraz w Wilnie i Kijowie. Zob. E. Grodecka, *Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, 1911–1914*, cz. 1, Warszawa 1937 (reprint Kraków 2015). W drugiej części omówiono działalność Związku Skautek Polskich, Polskiej Organizacji Skautowej oraz Związku Harcerstwa Polskiego w latach 1916–1918. Zob. E. Grodecka, *Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna I*, cz. 2, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2016). Część trzecia dotyczy zaangażowania dziewcząt w „służbę wojenną” w czasie I wojny światowej w trzech zaborach oraz Europie Wschodniej. Zob. E. Grodecka, *Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna II*, cz. 3, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2016). W ostatniej części omówiono działalność żeńskich drużyn harcerskich po odzyskaniu niepodległości. Zob. E. Grodecka, *Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna III*, cz. 4, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2019).

²² AAN, AZHP, KN ZHP, Okręg Kielecki – materiały z działalności harcerstwa żeńskiego, sygn. 47.

²³ AAN, AZHP, KN ZHP, Życiorysy harcerek i nominacje na drużynowe, sygn. 14.

²⁴ AAN, AZHP, Związek Skautek Polskich, Programy pracy, projekty, rozkazy, sygn. 76; AAN, AZHP, Związek Skautek Polskich, Raporty i sprawozdania drużyn, sygn. 77.

i korespondencję²⁵. Materiały do historii skautingu dziewcząt przechowywane są także w zbiorach archiwalnych Muzeum Harcerstwa²⁶.

W czasie wojny w ruchu skautowym w Królestwie Kongresowym dochodziło do wewnętrznych rozłamów. Ich podstawą było odmienne zdanie wobec akcji niepodległościowej i włączenia się młodzieży do walki w Legionach Polskich. Adolescenci sympatyzujący z endecją byli niechętni wobec działań niepodległościowych realizowanych przez zwolenników Józefa Piłsudskiego. Skauci, którzy sprzeciwiali się władzom NKS, zostali zawieszani. W konsekwencji utworzyli Wydział Rady Drużynowych, w którym sprawowali opiekę nad drużynami²⁷. Dokumenty normatywne potwierdzają zaangażowanie studentów i uczniów w pracę niepodległościową w Legionach Polskich²⁸. Materiały dotyczące spraw skautowych w Legionach zawierają m.in. prośby młodych mężczyzn o wstąpienie i informacje o przyjęciu ich do oddziału skautowego przy Komendzie Legionów Polskich, listy Komisji Werbunkowej w Piotrkowie oraz raporty ze służby²⁹. Znaczną większość ochotników wpisanych na listy werbunkowe do oddziału skautów przy Komendzie Legionów Polskich stanowili uczniowie i studenci³⁰. Dzięki źródłom możliwe jest odtworzenie zakresu prac pomocniczych dla wojska wykonywanych przez kobiety. Zachowały się wykazy nazwisk kobiet walczących z bronią w ręku i poległych w służbie Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), Legionach Polskich oraz spisy poległych studentek Uniwersytetu Warszawskiego, instruktorek oświatowych i sanitariuszek³¹. Możliwe jest również ukazanie przebiegu służby i zakresu zadań adolescentów dzięki zachowanym rozkazom z 1916 r. związanym z ćwiczeniami, sposobami meldowania, podziałami oddziałów, przeglądem i posługiwaniem się bronią, a także listom skautów-legionistów opisujących przebieg służby i stan zdrowia³². Interesujący materiał do analiz stanowią afisze propagandowe kierowane do młodych w sprawie warunków wstąpienia do Legionów Polskich³³.

²⁵ AAN, AZHP, Związek Skautek Polskich, Korespondencja, sygn. 78.

²⁶ Kontynuacją czterotomowego wydawnictwa Ewy Grodeckiej miały być kolejne tomy o historii harcerstwa. Autorka podjęła nad nimi pracę, jednak jej nie dokończyła. Zob. MHAR/11–39, Konspekt pracy Ewy Grodeckiej, materiały do historii harcerstwa polskiego, sygn. 1/3. W zasobie zachowały się materiały opisowe dotyczące historii harcerek, te głównie dotyczą późniejszego okresu działalności, MHAR/11–39, Opracowania historii harcerek, sygn. 2/1–7.

²⁷ Wśród osób zawieszonych byli: Władysław Siedlanowski, Tadeusz Kowalski, Jerzy i Ignacy Wądlowscy, Piotr Olewiński, Adam i Janusz Rudniccy.

²⁸ ANK, NKN, Akta różne, dublety, sygn. 892, s. 107.

²⁹ AAN, AZHP, POSwP, Sprawy Kompanii Skautowej w Legionach, korespondencja, sygn. 92.

³⁰ Ibidem.

³¹ AAN, AZHP, Naczelny Inspektorat Harcerski, Udział kobiet w Walkach o wolności Polski w latach 1914–1920 – opracowanie, sygn. 203.

³² AAN, AZHP, POSwP, Oddział Skautowy przy Komendzie Legionów, kopie nakazów i korespondencja, sygn. 93.

³³ AAN, AZHP, POSwP, Afisze propagandowe i różne druki, sygn. 116.

Pod koniec 1915 r. w Królestwie Kongresowym nastąpił kolejny rozłam w ruchu skautowym, który doprowadził do powstania Polskiej Organizacji Skautowej (POS), podzielonej na okręgi³⁴. Przyniósł znacznie poważniejsze podziały niż ten pierwszy, gdyż dzielił młodzież na dwa obozy, zajmujące odmienne stanowisko wobec koncepcji działań w warunkach wojny³⁵. Jej kierownictwo z siedzibą w Piotrkowie Trybunalskim objął Jan Sikorski³⁶. Prace POS ukierunkowane były na włączanie najstarszej młodzieży do działań o charakterze quasi-wojskowym, prowadzonych pod egidą obozu niepodległościowego. Potwierdzają to dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN) zarchiwizowane w ANK³⁷; świadczą one o uznaniu przez NKN znaczenia POS w Królestwie Polskim i koncepcjach włączenia drużyn skautowych w działalność irredentystyczną. W ANK zachował się projekt Oddziału Skautowego Departamentu Wojskowego NKN, statut POS, korespondencja dotycząca oddziału skautowego przy Legionach Polskich etc.

POS starała się włączyć także dorosłych mieszkańców Królestwa Polskiego w ruch skautowy poprzez rozwijanie patronatów – w dokumencie sprawozdawczym z IV Zjazdu POS zwracano się do nauczycieli z prośbą o poparcie idei skautingu i zaangażowanej młodzieży³⁸. Źródła dotyczące POS obrazują rozwój organizacji i jej działania. W dokumentacji z III Zjazdu POS w Piotrkowie wskazano powody rozłamu i odłączenia się NKS oraz informowano o błędach w jej funkcjonowaniu³⁹. Zachowały się również kopie projektu organizacji, w tym instrukcje dla Komend Okręgowych⁴⁰, raporty oraz status patronatów POS określający cele, formy wsparcia i zasady funkcjonowania⁴¹. Do ważnych materiałów należy statut POS. W punkcie dotyczącym celów i zadań wskazano, że są nimi: „[...] wychowanie młodzieży na Obywateli – Polaków. [...] rozbudzenie w niej uczuć czynnej miłości Ojczyzny, zdolności do ofiary i poświęceń [...] urabiania silnych charakterów oraz wychowanie fizyczne”⁴². Zachowały się także materiały o działalności

³⁴ W 1916 r. działały 22 okręgi. R. Szuchta, *Polska Organizacja Skautowa 1915–1916. Przyczynek do dziejów obozu niepodległościowego w czasie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczny” 1991, 2, s. 249. Powstała w Piotrkowie POS miała swój odpowiednik na terenie Rosji i Ukrainy, działało tam Naczelnictwo Harcerskie w Kijowie.

³⁵ Do rozłamu, którego przyczyną były różne motywacje polityczne harcerzy, doszło także w Łodzi. W 1916 r. zwolennicy koncepcji narodowo-demokratycznej utworzyli Łódzki Związek Harcerzy Polskich. Statut organizacji znajduje się w APL, Męskie Gimnazjum Polskiego Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi, Akta dotyczące harcerstwa w Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi. Akten der Skauting betreffend, (1916–1919), sygn. 76, s. 5–9.

³⁶ Jan Sikorski był instruktorem skautowym, organizację tę prowadził z ramienia Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego.

³⁷ ANK, NKN, Centralne Biuro Werbunkowe, Materiały dotyczące organizacji skautowej, sygn. 317.

³⁸ AAN, AZHP, POSwP, Statut, protokoły zjazdów, regulaminy, programy, protokoły zebrań Naczelnego Komendy, opracowania dotyczące polskiego skautingu, sygn. 80, s. 72.

³⁹ ANK, NKN, Akta różne, dublety, op. cit., s. 81.

⁴⁰ Ibidem, s. 113.

⁴¹ Ibidem.

⁴² AAN, AZHP, POSwP, Statut, protokoły zjazdów, op. cit., s. 53.

i problemach związanych z pracami w okręgach. Część listów zawierała uwagi o funkcjonowaniu Naczelnej Komendy POS w Piotrkowie oraz prośby o wskazówki organizacyjne. Wśród korespondencji znalazły się listy informujące o stanie oddziałów m.in. z Lublina, Wielunia, Kalisza, Kielc, Kazimierza Dolnego, Włocławka, Radomia i Piotrkowa⁴³. Pogłębiające się podziały o orientację związaną ze zbrojną walką i zaangażowaniem młodych w akcję niepodległościową doprowadziły do połączenia POS z Warszawską Komendą Skautową (w efekcie warszawscy skauci podlegający pod NKS zostali podzieleni na dwa obozy) w styczniu 1916 r. i utworzenia XXI Okręgu. W lipcu tego samego roku siedzibę NKS przeniesiono do Radomia.

Najobszerniejszą część materiału archiwalnego dotyczącego powstania i rozwoju skautingu stanowią dokumenty powstałe w wyniku prac statutowych władz organizacji, w tym akta tworzone przy bieżącej działalności władz centralnych i terenowych. W czasie Wielkiej Wojny działały w Królestwie Kongresowym trzy główne organizacje skautowe. Opierały się one na różnych metodach pracy i ideologicznie akcentowały odmienne wartości, co doprowadzało do napięć pomiędzy nimi. Starano się je załagodzić, jednocząc Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), Związek Skautek Polskich, Polską Organizację Skautową (z męskimi i żeńskimi drużynami) w ZHP (do jego zarządu dołączyli także przedstawiciele Junactwa).

Bogaty zbiór materiałów powstał przy organizacji zjazdu zjednoczeniowego w 1916 r., dotyczył przebiegu i sprawozdania z tego wydarzenia⁴⁴. Zachowały się rozkazy Naczelnej Komendy ZHP do drużyn z 1916 r. Wskazano w nich reguły, określono priorytetową listę działań oraz dokumenty potwierdzające zmiany personalne w Głównej Kwaterze ZHP i Komendzie Naczelnej (KN) ZHP. W zasobie archiwalnym znajdują się: kopie materiałów wydanych przez Komisję Zjazdową Organizacji Skautowych, instrukcje zjazdowe, regulamin i porządek dzienny Walnego Zjazdu, a także kopia rozkazu ogólnego dotycząca aktu połączenia organizacji w ZHP i rozkazy opisujące organizację KN. Zachowały się także dokumenty określające zasady funkcjonowania okręgów, wskazujące na stosunek KN ZHP do udziału skautów w POW, opisujące wytyczne do pracy Wydziału Pracy Wewnętrznej i KN, informujące o zadaniach Komisji Redakcyjnej czasopisma „Harcerz” i prowadzeniu kas dla drużyn⁴⁵.

Materiały utworzone w czasie zjazdu ukazują trudności, z jakimi mierzyła się w tym okresie organizacja, i problemy zgłaszane przez drużyny, np. dotyczące stosunku dyrek-

⁴³ AAN, AZHP, POSwP, Korespondencja ogólna z okręgami skautowymi, sygn. 104.

⁴⁴ Np.: APP, ZHP, Chorągiew Mazowiecka. Komenda Hufca Płockiego, Korespondencja III A Okręgu w Płocku, sygn. 1, s. 13–15; APL, Zespół Archiwum rodziny Bartoszewiczów, Akta dotyczące Związku Harcerstwa Polskiego i Polskiej Organizacji Skautowej, sygn. 3631.

⁴⁵ AAN, AZHP, KN ZHP, Rozkazy Kom[andy] Naczelnej i Gł[ównej] Kw[ater]y i byłej Naczelnej Komendy Skautowskiej, sygn. 9; AAN, AZHP, KN ZHP, Protokół Zjazdu połączeniowego trzech organizacji: Związek Harcerstwa Polskiego, Polskich Organizacji Skautowskich, Związek Skautów Polskich, sygn. 7; AAN, AZHP, KN ZHP, Listy okólne, odezwy, program pracy Komendy Naczelnej, programy egzaminów na sprawności, komunikaty Głównej Kwatery, rozkazy przewodniczącego Rady Hufcowych, sygn. 12.

torów szkół do patronatu i funkcjonujących w nich drużyn, a także trudności związane z tworzeniem i działalnością drużyn zrzeszających młodzież pochodzenia żydowskiego⁴⁶. Na zjeździe zjednoczeniowym wyznaczono cele i kierunki działań, a także wprowadzono oficjalnie termin „harcerz” i „harcerka”. Od 1916 r. zwiększył się również ruch wydawniczy – prasy i literatury dla harcerzy, organizowano kursy instruktorskie, prowadzono koedukacyjną pracę samokształceniową, zakładano pierwsze gromady zuchowe, opracowywano nowe założenia programowe⁴⁷. Dokumentacja z tego okresu wskazuje na silne zhierarchizowanie widoczne w kilku obszarach, jednym z przejawów był rozkaz z czerwca 1917 r., wprowadzono nim obowiązek prenumerowania przez każdy zastęp „Harcerza”; każde cztery zastępy były zobowiązane do zakupienia „Harcemistrza”. Jednocześnie w rozkazie przewidywano konsekwencje za jego niewykonanie⁴⁸.

Po zjeździe zjednoczeniowym obszar Królestwa Polskiego podzielono na kilkanaście okręgów. Każdy z nich miał obowiązek składania sprawozdań z działalności, co pozwalała na prześledzenie rozwoju ruchu skautowego w okręgach ZHP⁴⁹. Dokumentacja nadsyłana z poszczególnych regionów miała identyczny bądź zbliżony charakter. Zawierała raporty z pracy drużyn, ewidencję stanu liczebnego – w tym powołania, wykaz drużyn, liczbę członków wraz z imiennymi wykazami, liczbę nadanych stopni, kopie rozkazów, meldunki, informacje o przeprowadzonych zbiórkach, odczytach, wycieczkach, a także stan kasy i wyekwipowania. Część raportów była wypisana na przygotowanych drukach, w których zbierano informacje m.in. o: „poziomie moralnym i ideowym” harcerzy oraz ich obowiązkowości szkolnej, poziomie ćwiczeń technicznych, uzyskanych sprawnościach, znajomości zagadnień geograficznych, historycznych i przyrodniczych. Zamieszczano w nich także informacje o warunkach pracy drużyn harcerskich, relacjach organizacji ze szkołą i postawach rodziców wobec harcerstwa. Dokumenty okręgów zawierają także zgłoszenia do Głównej Kwatery przypadków złamania przez skautów regulaminu, zmiany w strukturach nadzorczych poszczególnych drużyn itd. Na obszarach, na których funkcjonowały żeńskie drużyny prowadzono osobną dokumentację ich działalności. Zespół AZHP zawiera informacje o Okręgach: Białostockim, Częstochowskim, Kaliskim, Kieleckim, Lubelskim, Łomżyńskim, Łódzkim, Piotrkowskim, Płockim, Podlaskim, Radomskim, Siedleckim, Sosnowieckim, Włocławskim, Zagłębiowskim, Warszawskim i Warszawie.

Wartościowe materiały archiwalne dotyczą działających lokalnie organizacji harcerskich. W APEL zachowały się źródła do badań nad stowarzyszeniami „Skaut Polski” i „Harcerz Polski”. Zalegalizowano je w 1916 r., działały w Łodzi i na terenie powiatów

⁴⁶ AAN, AZHP, KN ZHP, Dokumenty Komisji Zjazdowej ZHP POS i ZSP. Protokoły zjazdów: 1–2 listopada 1916 r., 12–14 kwietnia 1917 r., 1–2 listopada 1917 r., sygn. 8, s. 282.

⁴⁷ Ibidem, s. 101–104.

⁴⁸ AAN, AZHP, KN ZHP, Instrukcje Głównej Kwatery, sygn. 11.

⁴⁹ Materiały do działalności poszczególnych okręgów pozostają w zasobie AAN, AZHP, KN ZHP, sygn. 41–72, 2294, 2393.

łódzkiego, łaskiego i brzezińskiego. Ich program wychowawczy był zbieżny z celami ideowymi POS. W statutach za nadrzędne cele organizacji uznawano wychowanie społeczno-moralne i fizyczne oraz kształtowanie postawy obywatelskiej i patriotycznej⁵⁰. Podkreślano znaczącą rolę patronatów, które wspierały drużyny organizacyjnie i finansowo, a także współdziałały w wychowaniu młodzieży. Materiały te pozwalają na prześledzenie struktury organizacyjnej, reguł tworzenia drużyn i zasad przyjmowania członków.

Ważnym wydarzeniem konsolidującym lokalne struktury był zjazd kierowników ruchu harcerskiego, który odbył się w kwietniu 1917 r. Sporządzona wówczas dokumentacja zawiera: listę uczestników, dane na temat podziału terytorialnego, informacje o aktywności okręgów i drużyn, problemach z funkcjonowaniem poszczególnych drużyn i ich patronatów, działaniach mających na celu podniesienie pracy ideowej i znajomości przyrody. Zachowały się także raporty Komendy Głównej z informacjami dotyczącymi stanu liczbowego harcerzy, co może służyć do porównania terytorialnego rozwoju organizacji. W 1917 r. wskazano, że działało 16 okręgów, w nich 9137 osób, 160 drużyn, 74 oddziały⁵¹. Źródła zawierają także sprawozdanie ze zjazdu harcerskiego, który odbył się w listopadzie 1917 r.⁵², oraz streszczenia referatów, postulaty dotyczące działalności patronatów, organizacji wyjazdów i kolonii, uczestnictwa w zlotach harcerskich i kursach instruktorskich. W dokumentacji znajdują się informacje o zalecanym ekwipunku na potrzeby kursu instruktorskiego. Dwudziestopunktowa lista ukazywała, że zgromadzenie potrzebnych rzeczy było kosztowne, zatem uczestnictwo w nim było trudne, wręcz niemożliwe dla osób ze środowisk nieelitarnych⁵³.

Prężnie rozwijający się ruch polskiego harcerstwa, budzący społeczne zainteresowanie wywoływał jednocześnie niechętny stosunek władz okupacyjnych. Ograniczano kolportaż prasy, a władze zwlekały z zatwierdzeniem statutu połączonej organizacji – wydłużając w ten sposób nielegalność jej działań. Gdy ostatecznie zatwierdzenia statutu odmówiono, wykorzystano fakt przynależności młodzieży szkolnej do organizacji i harcerstwo objęto opieką Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵⁴. Na początku 1918 r. utworzono jawną władzę nad drużynami harcerskimi – Inspektorat Naczelny Harcerstwa⁵⁵. Funkcje te objęli Tadeusz Strumiłło i Maria Wocalewska. W 1918 r. odbywały się liczne zjazdy, których celem było osiągnięcie porozumienia i zacieśnienie współpracy pomiędzy organizacjami harcerskimi ze wszystkich ziem polskich. Ich zjednoczenie nastąpiło w listopadzie 1918 r. w Lublinie, od tego czasu działały wspólnie pod

⁵⁰ APL, Prywatne Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców m. Łodzi, Akta Organizacji Harcerskich, sygn. 2938, s. 3, 9.

⁵¹ AAN, AZHP, KN ZHP, Dokumenty Komisji Zjazdowej, op. cit.

⁵² AAN, AZHP, KN ZHP, Instrukcje Głównej Kwatery, op. cit., s. 47.

⁵³ Ibidem, s. 12.

⁵⁴ AAN, AZHP, KN ZHP, Ustawy i regulaminy z r. 1915–1918, sygn. 4, s. 78.

⁵⁵ M. Miszczuk, *Proces jednoczenia organizacji harcerskich i skautowych 1916–1918*, w: *Geneza Związku Harcerstwa Polskiego*, red. M.A. Stawecki, Zamość 1989, s. 11.

nazwą ZHP. Należy zaznaczyć, że dopiero na III Zjeździe (10–11 czerwca 1919 r.) obecna była delegacja ze Lwowa. Był to pierwszy zjazd, w którym uczestniczyły delegacje z wszystkich dzielnic i można go uznać za wydarzenie przełomowe dla zjednoczenia harcerstwa w niepodległej Polsce.

Źródła instytucjonalne pozwalają na prześledzenie przemian ruchu skautowego na początku XX w. Materiały dotyczące zakresu przekazywanej na kursach wiedzy, możliwości awansu i uzyskania stopni w różnych fazach rozwoju ruchu skautowego pozwalają na wskazanie niezmiennych założeń wychowawczych oraz tych, które ulegały modyfikacji. Analizie można poddać programy egzaminów np. z historii Polski, w których wskazano wydarzenia i postaci uznawane za ważne w budowaniu harcerskiej tożsamości i realizacji wychowawczych założeń⁵⁶. Prześledzenie zakresu umiejętności związanych z organizacją wycieczek pozwala na określenie miejsc, którym nadawano szczególną wartość. Analiza dokumentów normatywnych umożliwia odtworzenie zmian w zakresie wymaganej wiedzy i umiejętności niezbędnych do uzyskania poszczególnych stopni harcerskich dla chłopców i dziewcząt. Materiały programowe, w tym raporty z tygodniowej pracy skautowej w zastępach, pomagają prześledzić zmiany w wewnętrznej organizacji pracy w trakcie zbiórek⁵⁷. Wskazywano w nich zalecaną liczbę zbiórek i opisywano ich wzorowy przebieg, podzielony na cztery działy: ideowy, samokształceniowy, techniczny, gier i zabaw połączonych z musztrą.

Źródła zachowane w archiwach ukazują hierarchiczny charakter harcerstwa w pierwszym okresie jego działalności. Można go dostrzec w programach poszczególnych kursów instruktorskich, drużynowych, zastępowych, przybocznych i plutonowych⁵⁸, regulaminach i warunkach uzyskania poszczególnych sprawności harcerskich⁵⁹. W organizacji podejmowano działania mogące służyć dyscyplinowaniu członków, przynależność do harcerstwa wymagała przestrzegania hierarchii, „wyrabiania cnót” – ogólnie sformułowanych, wypracowywania sprawności oraz przestrzegania zasad postępowania i reguł m.in. dotyczących umundurowania. W Archiwum Akt Nowych zachowały się rozkazy Głównej Kwatery ZHP o stawieniu się na obchody świąt w umundurowaniu oraz korespondencja, w której w dyscyplinujący sposób opisano nienależyte wywiązywanie się z obowiązków harcerskich oraz nakazy i zakazy dotyczące skautów⁶⁰. W aktach znajdują się także teksty przyrzeczeń skautowych⁶¹. Władze harcerskie ustalały umiejętności,

⁵⁶ AAN, AZHP, KN ZHP, Żeńskie Archiwum, regulaminy, programy egzaminów prób sprawności harcerskich, projekty statutu, sygn. 2, s. 23–24.

⁵⁷ Ibidem, s. 32, 35, 44.

⁵⁸ AAN, AZHP, KN ZHP, Skauting za granicą Niemcy, Francja, Anglia, regulamin wewnętrzny, bibliografia. Skauting w Polsce: programy, regulaminy, bibliografia, sygn. 5.

⁵⁹ MHAR/11–39, Skautowe i harcerskie próby organizacyjne na ziemiach polskich, sygn. 1/10; AAN, AZHP, KN ZHP, Żeńskie Archiwum, op. cit., s. 93.

⁶⁰ AAN, AZHP, KN ZHP, Listy okólne, odezwy, op. cit.

⁶¹ AAN, AZHP, KN ZHP, Ustawy i regulaminy, op. cit. s. 61.

które były niezbędne dla zdobycia konkretnych sprawności dla chłopców i dziewcząt – informacje o ich zakresie drukowano i zapewne kolportowano wśród młodzieży⁶². W instrukcjach organizacyjnych ZHP zamieszczano informacje o odznace organizacyjnej i zasadach jej noszenia oraz regułach umundurowania harcerzy⁶³. W 1918 r. ustanowiono przepisy przyznawania odznaczeń harcerskich⁶⁴. Zebrany materiał wskazuje, że prace nad statutem organizacji i zasadami skautowymi były procesem długotrwałym. Materiały dotyczące projektu przyrzeczeń i prawa skautowego wskazują, że był to proces, podczas którego ścierało się wiele koncepcji i pomysłów⁶⁵. Znajdujące się w archiwach liczne kopie prawa skautowego z naniesionymi zmianami i uwagami wskazują na prowadzenie dyskusji co do ostatecznego ich kształtu, podobnie jak listy w tej sprawie wymieniane między działaczami harcerskimi⁶⁶.

W okresie formowania się ruchu skautowego zmianom ulegały proponowane, a raczej zalecane, formy spędzania czasu wolnego. Archiwalia umożliwiają przeanalizowanie różnych aktywności proponowanych młodzieży. Do najstarszanniej zorganizowanych należały kolonie letnie. Źródła umożliwiają prześledzenie założeń, organizacji i przebiegu obozów skautowych – zawierająienne programy pracy i raporty drużyn z kolonii. W materiałach Komisji Kolonii Wakacyjnych znajdują się instrukcje dla Komend Okręgowych określające cel, warunki, typ kolonii, organizację, zadania komendanta i jego zastępcy⁶⁷. W aktach tych zamieszczono również księgi i raporty kasowe drużyn – co pozwala na prześledzenie wydatków związanych z organizacją kolonii harcerskiej, a także wzory kwestionariusza i wypełnione ankiety w sprawie letnich wyjazdów. Na szczególną uwagę zasługują: Księga Obozowa, przygotowana przez Komendę Obozu Stałego w Kluczkowicach z lipca–sierpnia 1917 r.⁶⁸, która zawiera szczegółowe opisy dni obozowych i rozkazyienne oraz dziennik wakacyjny kolonii skautów lubelskich⁶⁹. Interesujące materiały dotyczą organizacji kolonii w okresie I wojny światowej. W liście Komisji Opieki nad Młodzieżą Szkolną, działającej przy Centralnym Komitecie Obywatelskim w Warszawie, podkreślano szczególne znaczenie wyjazdów młodego pokolenia poza mia-

⁶² AAN, AZHP, KN ZHP, Listy okólne, odezwy, op. cit. s. 155 i dalej; AAN, AZHP, KN ZHP, Żeńskie Archiwum, op. cit., s. 182; AAN, AZHP, KN ZHP, Instrukcje Głównej Kwatery, op. cit., s. 49.

⁶³ AAN, AZHP, KN ZHP, Rozkazy Kom[andy] Naczelnej, op. cit.

⁶⁴ AAN, AZHP, KN ZHP, Ustawy i regulaminy, op. cit., s. 51–52.

⁶⁵ ZNiO, Materiały dotyczące prac nad projektem prawa skautowego w 1913 r., sygn. 15009/I i II. W 1912 r. we wrześniu ukazała się druga redakcja prawa skautowego, w którym ustalono cztery stopnie: młodzika, wywiadowcy, ćwika i harcerza. Trzecią redakcję wydano w marcu 1914 r.

⁶⁶ ZNiO, Papiery Ignacego Kozielskiego dotyczące harcerstwa z lat 1911–1956, sygn. 15008/I i III.

⁶⁷ AAN, AZHP, KN ZHP, Ustawy i regulaminy, op. cit., s. 49; AAN, AZHP, KN ZHP, Żeńskie Archiwum, op. cit., s. 108.

⁶⁸ AAN, AZHP, KN ZHP, Komisja kolonii wakacyjnych ZHP – materiały z akcji kolonijno-obozowej w latach 1916–1918, sygn. 35, s. 401–459.

⁶⁹ AAN, AZHP, POSwP, Dziennik wakacyjny kolonii skautów lubelskich książka zleceń P.O.S. oraz zeszyt pokwitowań, przyjęcia, korespondencja, sygn. 124.

sto⁷⁰. Komisja wydała także regulamin kierownictwa letnisk i regulamin ogólny letnisk oraz szczegóły ich organizacji w 1915 r. Od tego roku rozwinęła działalność także Komisja Letnisk działająca przy Centralnym Komitecie Obywatelskim, jej zakonspirowana działalność umożliwiła organizację wyjazdów dla skautek i skautów, oficjalnie prowadzonych jako wycieczki dla uczniów szkół. Organizacją letnisk zajmowała się także Rada Główna Opiekuńcza, która opracowywała zasady organizacyjne i prospekty letnisk⁷¹.

Przynależność do harcerstwa wpływała na czas wolny młodzieży i wiązała się z wykonywaniem obowiązków w okresie wakacyjnym⁷². W źródłach wskazano zadania, które skaut był zobowiązany zrealizować w trakcie wakacji – po ich zakończeniu składał raport. Należały do nich: powtórzenie informacji z historii Polski, czytanie książek historycznych i dzieł twórców, którzy na początku XX w. zostali włączeni do polskiego pantheonu wieszczów i myślicieli, organizowanie spotkań dla młodzieży włościańskiej i nauki dla dzieci, poznawanie okolicy i zbiorów przyrodniczych oraz nauka gotowania, szycia i ratownictwa praktycznego.

Za równie ważne uznawano włączenie młodzieży skautowej w akcje dobroczynne i społeczne. Jedną z nich był udział w organizowanej w Warszawie kweście⁷³, towarzyszyła jej Wystawa Szkolna z działem dotyczącym skautingu. W wysłanej przez Główną Kwaterę korespondencji pisano: „Wystawa nasza musi pokazać społeczeństwu, czym naprawdę jest skauting, przełamać szkodliwą dla nas obojętność, rozwiać krążące o nas mylne, a często krzywdzące poglądy, winna wreszcie przekonać rodziców i przełożonych, że skauting czyni nas dzielnymi i cnotliwymi, że można na nas liczyć”⁷⁴. Apelując do młodzieży o aktywność społeczną, dążono do umocnienia przekonania o słuszności „harcerskiej drogi”. Przekaz ten był wzmacniany przez przykłady postaw uznawanych za szczególnie ważne w budowaniu wspólnoty narodowej i obywatelskiej. Odwoływano się do postaci historycznych; najczęściej przywoływanym bohaterem narodowym był Tadeusz Kościuszko⁷⁵. Wzmocnieniu postawy społecznikowskiej młodzieży miał służyć jej udział w działalności poczt harcerskich⁷⁶.

Władze organizacji za szczególnie ważne uważały nawiązanie i utrzymanie współpracy z otoczeniem społecznym. Harcerstwo było ideą, dla której starano się pozyskać zwolenników w życiu publicznym i szkolnym. Przejawem pomocy i opieki starszego pokolenia nad ruchem harcerskim były patronaty. W archiwach znajdują się materiały dotyczące Towarzystwa Przyjaciół Harcerstwa, w których wskazano cele, zarządzenia i członków patronatu. Dokumentacja świadczy o tym, że Rady Opiekuńcze przy ZHP

⁷⁰ AAN, AZHP, KN ZHP, Komisja kolonii wakacyjnych, op. cit., s. 267.

⁷¹ Ibidem.

⁷² AAN, AZHP, KN ZHP, Żeńskie Archiwum, op. cit., s. 3.

⁷³ AAN, AZHP, KN ZHP, Rozkazy Kom[andy] Naczelnej, op. cit.

⁷⁴ APP, ZHP, Chorągiew Mazowiecka, op. cit., s. 1.

⁷⁵ Ibidem, s. 98.

⁷⁶ MHAR/ZHL, O działalności poczt harcerskich, sygn. 431.

traktowano jako organizacje pomocniczo-doradcze⁷⁷. O próbie budowania relacji między organizacją a szkołami świadczą listy, w których ustalano zasady współpracy. W korespondencji Koła Przełożonych Szkół Średnich warszawskich i prowincjonalnych oraz Koła Przełożonych Szkół Męskich w Warszawie oceniano pozytywnie ideę harcerstwa oraz rozważano zasady noszenia przez harcerzy umundurowania w szkole⁷⁸.

Bardzo cennym źródłem do badań nad powstaniem i rozwojem harcerstwa jest literatura dokumentu osobistego, zwłaszcza pamiętniki. Ich autorzy, trwale lub okresowo związani z harcerstwem, zazwyczaj przyjmowali perspektywę świadka, rzadziej postawę introspekcji i wyznania. W niektórych pamiętnikach stosowano zasadę koncentrowania się na przedmiocie rozważań i unikania subiektywności, ale większość zawiera interesujące, osobiste opinie i oceny (zarówno pozytywne, jak i krytyczne) na temat organizacji pracy, działaczy harcerskich oraz aktywności harcerzy⁷⁹.

Szczególnie wysoką wartość dla badań nad dziejami harcerstwa mają wspomnienia Józefa Sosnowskiego, harcmistrza, nauczyciela, pedagoga. Działalność w harcerstwie rozwinął w okresie międzywojennym, kiedy pełnił wiele funkcji – był m.in. sekretarzem generalnym ZHP. Do harcerstwa wstąpił jednak już w 1916 r., jako 12-latek, a w swoich wspomnieniach sporo miejsca poświęcił okolicznościom jednoczenia różnych odłamów organizacji skautowych i tworzenia struktur zjednoczonego harcerstwa, działalności drużyn harcerskich w okresie I wojny światowej, recepcji idei skautingu na ziemiach polskich. Oceny minionych wydarzeń przedstawiał z perspektywy doświadczonego działacza harcerskiego, nie mają one zatem charakteru zapisu refleksji dziecka i nastolatka, ale dorosłego obserwatora. Jego opinie na temat rozwoju harcerstwa w warunkach konfliktów z władzami zaborczymi i dążeń irredentystycznych w czasie I wojny światowej wyrażały stanowisko nie tylko harcerza, ale także pedagoga. Analizując okoliczności powstania i rozwoju ruchu harcerskiego w warunkach braku polskiej państwowości, pisał o jego zaletach, ale także mniej korzystnych aspektach.

Mankamentem harcerstwa polskiego było niedocenianie przez nie, a nawet eliminowanie tradycyjnej metody polskich związków młodzieży – zbiorowego zdobywania wiedzy, samokształcenia. Łączyło się to z powszechną tendencją w organizacji oderwania się od szkoły, zachowania swoistej samodzielności i szumnie rzecz określając, suwerenności organizacji. Istotnie, swoisty walor harcerstwa polegał na tym, że był to system samowychowawczy, kwestionujący głębsze wpływy w organizacji szkoły, a opierający się na partnerstwie nie podporządkowanym, a niechęć do szkoły, obok wychowawczej wartości, miała tę wadę, że budziła niechęć do nauki⁸⁰.

⁷⁷ AAN, AZHP, KN ZHP, Patronaty, pomoc i opieka starszego społeczeństwa nad ruchem harcerskim, sygn. 32.

⁷⁸ AAN, AZHP, KN ZHP, Stosunki ze szkołami, korespondencja z kołem Przełożonych Szkół Męskich w Warszawie oraz wspólne oświadczenie, sygn. 31.

⁷⁹ Zob. np. ZNiO, Andrzej Zalewski: Wspomnienia o harcerstwie z lat 1911–1920, sygn. 14995/II.

⁸⁰ ZNiO, J. Sosnowski, Wspomnienia 1904–1975, sygn. 15426/II, s. 18.

Zwracał uwagę na specyficzne polskie uwarunkowania rozwoju skautingu. „Młodzież ze względu na swój wiek, nie mogła służyć tej idei [walki o niepodległość – przyp. autoretka] z bronią w ręku, przeto z entuzjazmem akceptowała pewne formy wojskowe istniejące w harcerstwie, jak np. mundur, sztandary, musztrę, stopnie instruktorskie, salutowanie itp.”⁸¹. Pisał, że dominacja celów irredentystycznych polskiego harcerstwa budziła krytykę międzynarodowego ruchu skautowego. O narastającej już w przededniu I wojny światowej tendencji wprowadzania do zajęć elementów wychowania wojskowego do różnych organizacji dla młodzieży, w tym także drużyn skautowych, pisało wielu pamiętnikarzy, w tym Tadeusz Caspaeri-Chraszczewski⁸².

Wartościowym źródłem memuarystycznym do badań nad skautingiem i harcerstwem jest niezwykle obszerna spuścizna pamiętnikarska Tomasza Piskorskiego, przechowywana w AAN, a obecnie przygotowywana do druku. Piskorski był prawnikiem, członkiem ruchu zetowego oraz harcerskiego. W 1911 r. został przyjęty do warszawskiej drużyny skautowej, później noszącej nazwę 2. Warszawskiej Drużyny im. Tadeusza Rejtana. Od chwili wstąpienia do niej był aktywnym działaczem ruchu skautowego, następnie współorganizował struktury polskiego harcerstwa. W czasie I wojny światowej był instruktorem harcerskim. W listopadzie 1918 r. uczestniczył w zjeździe zjednoczeniowym organizacji harcerskich, w okresie międzywojennym pełnił różne funkcje w ZHP – był m.in. hufcowym, komendantem Chorągwi Warszawskiej Męskiej oraz Naczelnikiem Harcerzy. Jego pamiętniki są szczególnie cennym źródłem do dziejów polskich organizacji młodzieżowych, w tym – harcerstwa. Wiele uwagi poświęcił strukturze i organizacji, członkom i władzom, a także wychowaniu i kształceniu dzieci i młodzieży w ramach ruchu harcerskiego⁸³.

Bogate informacje na temat skautingu i harcerstwa w Warszawie zawierają wspomnienia Kazimierza Augustowskiego; podzielone na tematyczne rozdziały dotyczą także skautingu, w tym działalności konkretnych drużyn i konkretnych osób, pisemek wydawanych przez harcerzy, aktywności dziewcząt, zlotów organizacji skautowych, form pracy wychowawczej – w tym organizowanie tzw. skautowych wieczorynek – jak nazywano występy artystyczne i zabawy taneczne harcerzy⁸⁴. Równie interesujące są wspomnienia działaczy 8. Warszawskiej Drużyny Harcerskiej im. Kazimierza Pułaskiego, którzy przedstawiają jej dzieje od roku 1912⁸⁵. Warszawski ruch skautowy opisywali jako „żywioł” wśród młodzieży, podkreślając jednocześnie jego konspiracyjny charakter.

⁸¹ Ibidem.

⁸² ZNiO, T. Caspaeri-Chraszczewski, Urywki wspomnień z mego życia. Pamiętnik z lat 1891–1956, sygn. 13537/II, t. I, s. 76–77.

⁸³ AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, sygn. 2865.

⁸⁴ APWoM, Archiwum Kazimierza Augustowskiego, sygn. 36.

⁸⁵ ZNiO, Hirsbandt A[rtur], Muszałski E[dward]: Dzieje 8 Warszawskiej Drużyny [Harcerskiej] im. Kazimierza Pułaskiego 1912–1932, sygn. 14991/II.

Materiały memuarystyczne mogą być także wykorzystywane do badań nad konkretnymi drużynami skautowymi. I tak na przykład interesujące źródło do badań nad początkiem ruchu skautowego i harcerskiego stanowią wspomnienia działaczy z ziemi kaliskiej⁸⁶. W syntetyczny sposób przedstawiono w nich aktywność pierwszych drużyn skautowych oraz sylwetki harcerek i harcerzy.

Do badań nad początkami harcerstwa w Wilnie szczególnie przydatne są wspomnienia Andrzeja Brochockiego, który opisywał popularyzację wśród polskiej młodzieży idei skautingu od 1911 r., powołanie pierwszej drużyny, do której należało „przeszło pięćdziesięciu uczniów z różnych szkół i organizacji tajnych”⁸⁷. Brochocki, wówczas uczeń gimnazjum, był pierwszym prezesem tej drużyny, organizował ćwiczenia i wycieczki za miasto. We wspomnieniach z okresu wojny Brochocki zamieścił także fragment dziennika – z początku 1918 r. – 14-letniego harcerza Stanisława Janusza Pac-Pomarnackiego, ucznia Gimnazjum im. Joachima Lelewela w Wilnie⁸⁸.

Pamiętniki są cennym źródłem do badań nad relacjami różnych organizacji społecznych z ruchem skautowym i udziałem rozmaitych stowarzyszeń w rozwijaniu struktur skautowych. Jerzy Zmitrowicz, prawnik i działacz społeczny, pisał o zaangażowaniu założonej przez Wincentego Lutosławskiego organizacji odnowicielskiej Eleusis, której był członkiem, w upowszechnianiu na ziemiach polskich idei „angielskiego scoutingu”. Zdaniem Zmitrowicza w „osadzeniu go na gruncie polskim czołowa rola przypadła elsom [...]. Pracę w skautingu i pieczę nad jego strukturą ideową uznaliśmy za jedno z głównych naszych zadań”⁸⁹. Felicjan Zaremba, wspominając młodość, pisał o trudnościach w działaniach na rzecz zjednoczenia różnych organizacji młodzieżowych pod egidą ruchu skautowego w Radomiu w 1913 r. i czasie I wojny światowej. Za namową kolegów został członkiem tajnego skautingu; wspominał, że ani on, ani jego koledzy nie mieli orientacji co do idei skautingu. Pisał: „zrozumiałem tyle, że będzie to coś w rodzaju wojska, a to mi ogromnie imponowało i przywodziło na myśl możliwość walki o Polskę”⁹⁰. W 1913 r. był uczestnikiem kursu harcerskiego, opisywał jego przebieg, ale mimo pozytywnej oceny idei harcerstwa miał wątpliwości po wystąpieniu swego kolegi, twierdzącego, że „nadchodzą takie czasy, kiedy potrzebna jest robota młodzieżowa ogólnopolska, a ponieważ organizacje ideowe są bardzo zróżnicowane

⁸⁶ ZNiO, Krótki zarys historii ZHP na terenie miasta i powiatu kaliskiego na podstawie wspomnień, druków: St[anisława] Wróblewskiego, Henryka Głowani, Stanisława Szala, H. Kolskiej i in. od 1910–1948 r. przez Karola Sługockiego, sygn. 14993/II; Wacław Sadowski: Początki harcerstwa w Kaliszu. Praca na podstawie własnych wspomnień w formie listu pisanego ze Szczecinka 25 III 1958 r., sygn. 14992/II.

⁸⁷ BN, A. Brochocki, Na przełomie dwóch epok. Zapiski obszarnika, sygn. BK 11256, s. 75–76.

⁸⁸ BN, A. Brochocki, Wspomnienia wojenne z 13-go Pułku Ułanów Wileńskich, sygn. BK 11387.

⁸⁹ ZNiO, J. Zmitrowicz, W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918 r., sygn. 15350/II, t. II, s. 26.

⁹⁰ APAN, Materiały Felicjana Zaremby, sygn. 58, s. 11.

i słabe, więc w tej dziedzinie nie odegrają żadnej roli, bo nie ogarniają ogółu młodzieży. Uczynić to może tylko skauting”⁹¹.

W wielu wspomnieniach pamiętnikarze pisali o harcerstwie jako organizacji ważnej nie tylko dla młodzieży, ale istotnej i widocznej także w przestrzeni publicznej. Podkreślano pozytywne wrażenie, jakie łączyło się ze strojem harcerskim; dla pamiętnikarzy mundur stawał się symbolem nie tylko harcerstwa, ale także działań patriotycznych. Dotyczyło to zarówno Królestwa Polskiego, jak i tzw. Kresów. Wilnianin Feliks Ostrowski pisał: „Z dumą też nosiłem mundur harcerski, jako jeden z pierwszych w Wilnie, a gdy – przed pierwszą wojną światową – maszerowałem w nim po mieście, przyglądali mi się zaciekawieni przechodnie”⁹². Paweł Zaleski wspominał, że gdy w jego szkole we Włodzimiercu na Wołyniu w czasie I wojny światowej powstała polska drużyna harcerska zapisał się do niej i podkreślał „z dumą nosiłem rogatywkę harcerską”⁹³. Józef Dziemian, w czasie I wojny uczeń gimnazjum w Białymstoku, wspominał: „Na przerwach młodzież zwykle śpiewała pieśni patriotyczne, a prawie wszyscy należeli do harcerstwa”⁹⁴. Ważnym kontekstem skautingu i harcerstwa była popularyzacja idei krajoznawstwa; i tak na przykład Stefan Kotarski, uczeń gimnazjum Towarzystwa Opieki Szkolnej w Częstochowie wspominał harcerskie wycieczki do Mirowa i Olsztyna pod Częstochową⁹⁵.

Wartościową grupę prac stanowią zachowane na prawach rękopisu materiały o charakterze quasi-wspomnieniowym, quasi-historiograficznym. Są to teksty, które przez twórców zostały określone mianem opracowań, *de facto* bazują w znacznej mierze na wspomnieniach własnych autora oraz/lub wspomnieniach innych osób uczestniczących w ruchu skautowym i harcerskim. Wykorzystano w nich także różnego rodzaju materiały źródłowe, w tym dokumenty organizacji oraz dokumenty osobiste. Nierzadko pierwotne źródła zaginęły lub zostały zniszczone w czasie II wojny światowej, zatem prace te są dla niektórych zagadnień najważniejszym lub jedynym źródłem. Z uwagi na pojawiające się w niektórych z tych prac nieścisłości i błędy (na przykład w nazwach własnych organizacji) oraz subiektywność opinii i ocen, ich wykorzystanie wymaga daleko posuniętej ostrożności i szczególnej krytyki. Nie zmienia to faktu, że ich wartość poznawcza jest bardzo wysoka. Do tej kategorii prac zaliczyć należy dwa bardzo obszerne opracowania dotyczące ruchu zetowego, którego wielu członków tworzyło także struktury polskiego harcerstwa. Pierwsze z nich to Stefana Szwedowskiego *Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945*, przygotowane w dwóch tomach, w sumie liczących 25 zeszytów⁹⁶. Omawiając szeroko działalność Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, kółek uczniowskich oraz

⁹¹ Ibidem, s. 40.

⁹² ZNiO, F. Ostrowski, *Droga mego życia. Wspomnienia (1898–1968)*, sygn. 15407/II, s. 59.

⁹³ ZNiO, P. Zaleski, *Wspomnienia wołyńskie*, sygn. 16730/II, s. 152.

⁹⁴ BN, Dział Rękopisów, J. Dziemian, *Życiorys kapłana kresowego. Wspomnienia 1900–1966*, sygn. akc. 9357, s. 27.

⁹⁵ BN, Dział Rękopisów, S. Kotarski, *Wyjątki z pamiętnika*, sygn. akc. 10892.

⁹⁶ BUW, Dział Rękopisów, S. Szwedowski, *Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945*, t. 1, sygn. 1745.

szeregu bardziej sformalizowanych organizacji młodzieżowych współpracujących z ruchem zetowym, autor przedstawił także warunki budowania polskiego harcerstwa. Drugą pracą jest czterotomowe opracowanie autorstwa S. Szwedowskiego i trzech innych autorów pt. *Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa...*⁹⁷. Opracowanie ma charakter roboczego wykazu biograficznego dotyczącego osób związanych z organizacjami młodzieżowymi działającymi pod auspicjami ruchu zetowego, a w okresie międzywojennym również tworzonego w tym samym środowisku Związku Patriotycznego. W biogramach „Zetowców”, którzy byli także harcerzami, podano informacje na temat ich funkcji i zakresu działalności w skautingu i harcerstwie. Wiele biogramów zawiera informacje ważne także w analizie warunków budowania struktur organizacji oraz badań nad konkretnymi drużynami.

Dla badań nad dziejami organizacji na tzw. Kresach przydatne jest opracowanie Stanisława Grzymałowskiego, poświęcone polskiemu ruchowi harcerskiemu w Kijowie⁹⁸. Grzymałowski opisał przygotowanie harcerzy zarówno do prac w ramach własnej organizacji, jak i różnych form działalności społecznej, zwłaszcza w okresie I wojny światowej. Scharakteryzował przebieg kursów dla instruktorów harcerskich oraz innych kursów, które odbywając się pod szyldem różnych organizacji społecznych, w rzeczywistości były przeznaczone dla harcerzy. Pisał o formach działalności harcerzy na rzecz dzieci i młodzieży oraz ich relacjach z korporacjami uczniowskimi, a także pracy harcerzy w punktach opatrunkowych i szpitalach w ramach Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny.

W Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich przechowywane są interesujące opracowania oparte na wspomnieniach osobistych i innych dokumentach, które dotyczą żeńskich organizacji harcerskich. Dużą wartość mają materiały poświęcone dziejom żeńskiego harcerstwa w Wilnie; historii tej organizacji do 1918 r. dotyczy niewielki, ale bogaty w informacje fragment dwuczęściowego opracowania⁹⁹. Omówiono w nim specyfikę rozwoju ruchu stowarzyszeniowego młodzieży na Wileńszczyźnie, podkreślając ideę braterstwa, ważną „w krainie, gdzie żyła obok siebie młodzież różnych wyznań i narodowości”¹⁰⁰. Przedstawiono okoliczności formowania żeńskich drużyn harcerskich w Wilnie, trudności kadrowe, zasady organizacji i formy pracy wychowawczej, kolonie harcerskie. Sporo uwagi poświęcono ponadzaborowym relacjom wilnianek z harcerkami z Królestwa

⁹⁷ ZNiO, *Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej »Zet« i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa (»Przyszłość«–»Pet«, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich [...], Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych [...], grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne ekspozytury zewnętrzne) w okresie 1886–1966 r.* Opracowali Zofia Dłużewska-Kańska, Tomasz Piskorski, Stefan Szwedowski, sygn. 15956/II.

⁹⁸ ZNiO, S. Grzymałowski, *Działalność młodzieży akademickiej w ruchu harcerskim w Kijowie 1912–1918*, sygn. 14990/II.

⁹⁹ ZNiO, *Materiały do historii Wileńskiej Chorągwi Harcerek. Cz. I – lata 1912–1939*, sygn. 15027/II.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. VII.

Polskiego i Galicji, w tym – roli Jadwigi Falkowskiej. Wiele cennych informacji zawiera opracowanie *Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921*; praca ta została wprawdzie opublikowana, ale nie w całości¹⁰¹. Na kształt tej publikacji wpłynął zarówno jej popularny charakter, pracę wydała Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, jak i względy cenzuralne. Pełny materiał przechowywany jest w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich¹⁰². Opracowanie to jest szczególnie wartościowe, zawiera bowiem dane na temat żeńskich drużyn harcerskich w każdym z trzech zaborów. Ważne informacje podano na temat rozwoju polskiego harcerstwa w Cesarstwie Rosyjskim – zarówno w Królestwie Polskim, jak i na tzw. Kresach. Drobne wzmianki na temat pracy polskich harcerek na odległych terenach Rosji, np. na Syberii i w Mandżurii. W wydanych drukiem obszernych fragmentach pominięto ważne dla badań naukowych szczegółowe informacje dotyczące na przykład warunków funkcjonowania drużyn w różnych regionach, relacji między członkiniami, stosunku otoczenia. W drukowanej wersji nie zamieszczono zatem informacji zaczerpniętych ze wspomnień i raportów harcerek. Tymczasem relacje te są znakomitą źródłem do dziejów żeńskiego harcerstwa. I tak np. drużynowa A. Krauzówna pisała o sytuacji w Siedlcach: „Stosunek przełożonej szkoły do organizacji skautowej nie jest właściwy. Rodzice i starsze społeczeństwo zachowują się w stosunku do skautowej organizacji na ogół biernie i bez zaufania”¹⁰³.

Większość materiałów dotyczących historii harcerstwa, przechowywanych w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, dotyczy okresu po I wojnie światowej. W części z nich tytułem wprowadzenia przypominane są także okoliczności formowania lokalnych struktur w schyłkowych latach I wojny światowej, stanowią zatem wartościowe źródło do badań nad najwcześniejszym okresem w dziejach harcerstwa na ziemiach zaboru rosyjskiego; tego rodzaju informacje zawarto na przykład w materiałach dotyczących Choraği Wołyńskiej ZHP¹⁰⁴.

W badaniach nad historią ruchu skautowego warto także wykorzystać materiały ikonograficzne pozostające w zasobach archiwalnych. Pozwalają one na odtworzenie umundurowania skautów i harcerzy, sposobów organizowania przestrzeni obozów harcerskich, wykonywania czynności codziennych i uczestnictwa w uroczystościach¹⁰⁵. Najpoważniej-

¹⁰¹ J. Opieńska-Blauth, *Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921. Przyczynek do dziejów harcerstwa żeńskiego*, Warszawa 1988.

¹⁰² ZNiO, *Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921. Dokumenty, wspomnienia i życiorysy*, oprac. J. Opieńska-Blauth, sygn. 15026/II.

¹⁰³ Ibidem, s. 149–150.

¹⁰⁴ ZNiO, *Związek Harcerstwa Polskiego. Choraği Wołyńska. Hufce żeński i męski we Włodzimierzu Wołyńskim w latach 1916–1939*, oprac. W. Wachnowska-Skorupska i in., sygn. 15032/II.

¹⁰⁵ AAN, AKHZHR, *Organizacja Harcerek: album fotograficzny*, sygn. 352 (zawiera 25 fotografii z lat 1913–1932); AAN, AKHZHR, *Fotografie harcerek i harcerzy, uroczystości i miejsc pamięci, korespondencja*, sygn. 357 (zawiera 86 fotografii z okresu 1913–1931, 1941–2001); AAN, AKHZHR, *Fotografie harcerek i harcerzy, uroczystości i miejsc pamięci, notatki, korespondencja*, sygn. 360 (zawiera 195 fotografii z okresu 1914–1946, 1976–2003). Dokumentacja fotograficzna skautów i harcerzy znajduje się również w dziale ikonografii Muzeum Harcerstwa w Warszawie.

szym utrudnieniem w wykorzystywaniu materiałów ikonograficznych w badaniach jest brak szczegółowych informacji o czasie i miejscu wykonania fotografii¹⁰⁶. Ponadto materiały te są dość jednorodne – dominują zdjęcia pozowane, wykonane w czasie pochołów i ćwiczeń. Reprodukcje fotografii, przechowywane obecnie w zbiorach archiwalnych, były publikowane w czasopiśmiennictwie harcerskim i opracowaniach¹⁰⁷.

Cenne źródło do badań nad rozwojem organizacyjnym oraz idei wychowawczej skautingu i harcerstwa stanowi także czasopiśmiennictwo tworzone przez oraz dla adolescentów. Prasa była najważniejszym, a do I wojny światowej właściwie jedynym medium o masowym charakterze¹⁰⁸. Kształtowała światopogląd czytelników i stanowiła forum wymiany myśli. Na jej łamach omawiano zagadnienia ważne dla idei skautingu. W czasopismach harcerskich informowano o nowo powstałych drużynach, działalności skautów, głównych założeniach ruchu i jego programie wychowawczym¹⁰⁹. Prowadzone w tego typu tytułach działy korespondencji umożliwiały młodzieży publikowanie własnych wypowiedzi, zadawanie pytań, dzielenie się przemyśleniami – można je uznać za serwis informacyjny i forum dyskusyjne członków ruchu skautowego i harcerskiego. Oczywiście trudno nie postawić pytania, jaka część listów do redakcji *de facto* nie pochodziła od członków skautingu i harcerstwa, jaka natomiast była przygotowywana przez redakcję i przedstawiana w formie korespondencji od młodych czytelników. Nie można określić, jaki był zakres ewentualnej ingerencji redakcji w treść listów od czytelników. Mimo tych mankamentów prasa harcerska jest materiałem źródłowym o pierwszorzędnym znaczeniu w badaniach nad najwcześniejszym okresem w dziejach skautingu w zaborze rosyjskim.

Najważniejszym pismem skautowym wychodzącym w przededniu I wojny światowej w Królestwie Polskim był „Skaut. Dwutygodnik sportowy ilustrowany dla młodzieży polskiej”, wydawany w Warszawie w latach 1913–1914¹¹⁰. Do zakończenia I wojny światowej w Królestwie Kongresowym ukazało się kilkadziesiąt tytułów skautowych. Więk-

¹⁰⁶ Zob. np. ZNiO, Materiały dotyczące b. drużyny harcerskiej im. Marcina Lelewela Borelowskiego w Warszawie z lat 1912–1957, sygn. 14996/III.

¹⁰⁷ Np. E. Sikorski, *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989.

¹⁰⁸ W licznych periodykach społeczno-kulturalnych Królestwa Kongresowego i tzw. Kresów publikowano artykuły o skautingu. Zob. *Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905–1918. Wybór tekstów publicystycznych*, t. 1, 1905–1914, red. nauk. A. Bołdyrew, M.M. Krakowiak, Łódź–Piotrków Trybunalski 2023, s. 411–446. W dwutomowej bibliografii adnotowanej wskazano 66 tekstów o skautingu opublikowanych w 36 periodykach. Zob. hasło „skauting” w: *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana*, cz. 2, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023, s. 761.

¹⁰⁹ O opracowaniach prasy harcerskiej szerzej zob. J. Jarowiecki, *Prasa harcerska w Polsce*, op. cit., s. 14–15.

¹¹⁰ *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, t. 3, 1865–1918, v. 1, Warszawa 2000, s. 442. Szerzej o tym czasopiśmie pisał Z. Kmiecik, *Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1979, 18, s. 55.

szość z nich była efemerydami o niskim nakładzie¹¹¹. Warto odnotować, że w zbiorach archiwalnych znajdują się pisemka hektografowe, nieodnotowane w Centralnym Katalogu Czasopism Polskich Biblioteki Narodowej. Do grupy periodyków, których nie rejestruje Katalog, a które zostały odnalezione w zasobach archiwów należą m.in. pisemko „Czuwaj: Organ Drużyny im. Tadeusza Kościuszki” z 1916 r.¹¹², wydawane przez Drużynę im. T. Kościuszki działającą w ośmioklasowej Szkole Realnej Kupiectwa Łódzkiego¹¹³; trzy numery czasopisma „Czuwaj: Organ Kaliskiej Drużyny Skautowej”, publikowanego w Kaliszu (najprawdopodobniej były wydawane w 1915 r.)¹¹⁴ oraz jeden numer pisemka „Nasz Harcerz” 1916 nr 7 (z dn. 1.02.1916)¹¹⁵. Warto pamiętać o wartości prasy jako źródła do badań historii harcerstwa w skupiskach Polonii w zaborze rosyjskim poza Królestwem Polskim. Jest to tym istotniejsze, że często nie zachowały się lub trudno dostępne są inne źródła. Szczególnie cenne jest czasopismo „Młodzież. Miesięcznik dla uczącej się młodzieży”, wychodzące w Kijowie od 1916 r. i kilkakrotnie zmieniające podtytuł, a od 1918 r. wychodzące pt. „Harce”¹¹⁶. Zarówno pierwszy tytuł, jak i jego kontynuacje wydawane były przez Naczelnictwo Harcerskie w Kijowie.

W artykule przedstawiono zasoby źródeł rękopiśmiennych i czasopiśmienniczych z początku XX w. mogących stanowić źródło do pogłębionych badań nad początkowym okresem działalności polskich organizacji harcerskich. Szczególną wartość mają źródła dotychczas niewykorzystywane, które mogą być użyte w opracowaniach poświęconych

¹¹¹ J. Jarowiecki wskazał, że do 1918 r. w Królestwie Polskim ukazały się: „Czuj Duch. Dwutygodnik Drużyn Skautowych” (Częstochowa, 1915); „Czuj Duch. Organ II zastępu »Kukulek«, II Pluton I-ej Drużyny Skautowej im. Mohorta” (Płock, 1915–1916); „Harcerz. Pismo Skautów Olkusza i Okolicy” (Olkusz, 1915–1916); „Czuwaj. Pismo Młodzieży Skautowej I-ego Okręgu Zagłębia” (Zagłębie Dąbrowskie, 1915); „Czuj Duch” (Warszawa 1915); „Czuwaj” (Lublin, 1917); „Gawęda. Pismo II W[arszawskiej] Drużyny im. T. Reytana” (Warszawa, 1917); „Wywiadowca. Pismo Drużyn Dąbrowskich” (pierwotny tytuł „Czuwaj. Pismo I-ej Drużyny Skautowej Okr. ZHP”) (Dąbrowa, 1917); J. Jarowiecki, *Prasa harcerska w Polsce*, op. cit., s. 20. W.M. Kolasa, S. Kwiecień, M. Rogoż wskazali ponadto: „Czuwaj. Pismo młodzieży skautowej” (Płock, 1915–1916); „Czuwaj. Pismo młodzieży skautowej” (Łomża, 1915–1933); „Sulimczyk” (Warszawa, 1915–1939); „Wiadomości Skautowe. Organ Naczelnej Komendy Polskiej Organizacji Skautowej (Piotrków Trybunalski, 1916), „Zuch” (Warszawa, 1914); „Biszkopt. Wydawnictwo II Zastępu XIII Drużyny im. Tomasza Zana” (Warszawa, 1917–1918); „Głos Harcerza: dwutygodnik poświęcony sprawom młodzieży polskiej” (Płock, 1917); „Harcerz. Pismo młodzieży harcerskiej” (Warszawa, 1917–1921; 1925–1938); „Harc mistrz. Pismo dla instruktorów pracy harcerskiej. Organ Urzędowy Związku Harcerstwa Polskiego” (Warszawa, 1917). W.M. Kolasa, S. Kwiecień, M. Rogoż, *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918, Prasa młodzieżowa*, t. 3, Kraków 2018, s. 229. „Ognisko. Miesięcznik 8-ej Warszawskiej Drużyny Harcerskiej im. K. Pułaskiego” (Warszawa 1916–1917); „Trzeciak. Pismo skautowskie 3 Drużyny” (Piotrków 1918–1919); „Żółkiewszczak. Pismo tygodniowe 25 Drużyny w Warszawie” (Warszawa 1917–1919); „Zarybek Skautowy. Dział dla „Biszkoptów” (Płock, 1915), M. Miszczuk, *Bibliografia prasy harcerskiej 1911–1939*, Warszawa 2020.

¹¹² APŁ, Męskie Gimnazjum, op. cit.

¹¹³ APŁ, Prywatne Gimnazjum i Liceum, op. cit., s. 82–105.

¹¹⁴ AAN, AZHP, POSwP, Pisemka hektografowane: „Czuwaj” Kalisz. „Harcerz” Olkusz, sygn. 115.

¹¹⁵ AAN, AZKP, KN ZHP, Listy okólne, odezwy, op. cit.

¹¹⁶ Zob. np. W. Nekrasz, *Początki ruchu harcerskiego na Rusi*, „Młodzież” 1917, 14, s. 217–218.

ziemiom zaboru rosyjskiego¹¹⁷. Wiele aspektów dotyczących idei skautingu, jej recepcji na ziemiach zaboru rosyjskiego, działalności drużyn harcerskich przed 1918 r. zasługuje na dalsze badania. Interesującym, rzadko analizowanym zagadnieniem jest na przykład działalność młodzieży wyznania mojżeszowego w Wolnych Drużynach Skautowych im. płk. Berka Joselewicza, zakładanych przez Związek Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew”¹¹⁸. Zachowały się nieliczne archiwalia, które jednak pozwalają prześledzić ich funkcjonowanie, formy i metody pracy¹¹⁹. Interesujące źródło stanowią druki ulotne, w których przedstawiano cele organizacji¹²⁰.

W badaniach nad początkowym okresem działalności polskich organizacji harcerskich warto wykorzystać źródła memuarystyczne, których analiza pozwoliłaby na wskazanie, w jakim stopniu udział adolescentów w tym ruchu był dla nich doświadczeniem formacyjnym. Analiza pamiętników i źródeł instytucjonalnych z wykorzystaniem różnych metod i podejść teoretycznych pozwala na podjęcie badań nad rolą harcerstwa w socjalizacji dzieci i młodzieży, w tym określenia, w jakim zakresie było ono środowiskiem uczenia (się) ról społecznych i kształtowania tożsamości. Cenne jest zastosowanie tzw. historii ratowniczej. W koncepcji Ewy Domańskiej jest to perspektywa badań nad przeszłością eksponująca indywidualną i kolektywną sprawczość, aktywność i mobilizację, szczególnie istotne w warunkach konfliktów i zewnętrznych trudności. W koncepcji tej ważne jest odszukiwanie w przeszłości koegzystencji i współpracy ludzi ponad podziałami¹²¹. Harcerstwo było jedną z kilku ważnych form organizacji życia społecznego, które w warunkach zaborów, a później I wojny światowej, tworzyło warunki współpracy i aktywizacji, służyło inicjatywom, które pomagały przezwyciężać trudności społeczne. Znaczenie inicjatywy młodych ludzi było widoczne zarówno w działaniach służących im samym, jak i w akcjach pomocowych wobec potrzebujących, np. ludzi chorych, rannych, osamotnionych w wyniku działań wojennych.

Z drugiej strony warto rozwijać badania nad historią harcerstwa w nurcie krytycznym – z wykorzystaniem teorii, które stawiają pytania o rolę, funkcje, zasady organizacji wspólnot młodzieży, odchodząc od funkcjonalizmu. Źródła pozwalają na prowadzenie

¹¹⁷ Artykuły poświęcone rozwojowi skautingu w Królestwie Polskim i na tzw. Kresach wydają się szczególnie ważne i potrzebne. Analiza zawartości współczesnych periodyków, w których publikowane są teksty o historii ruchu harcerskiego („Rocznik Historii Harcerstwa”, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa”, „Skaut. Harcerskie pismo historyczne”) wykazała, że w czasopiśmie tych zdecydowanie dominują artykuły o skautingu w Galicji. Nieliczne teksty o początkach harcerstwa w zaborze rosyjskim ukazały się w „Skaucie. Harcerskim piśmie historycznym”.

¹¹⁸ A. Stawiszyńska, *Działalność Związku Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew” w Łodzi w latach I wojny światowej (1914–1918)*, „Kultura i Wychowanie” 2018, 2, s. 9–24.

¹¹⁹ AAN, AZHP, KN ZHP, Drużyny Żydowskie, korespondencja, sygn. 23.

¹²⁰ Muzeum Narodowe w Krakowie, Koledzy! Inc.: Zarzewie waśni i nienawiści do Polski..., sygn. 113711 III, BN, Koledzy! Inc.: Chwila obecna gdy odradza się Państwo Polskie, wkłada na nas ciężki obowiązek..., sygn. DŻS IA 5 Cim, Biblioteka Śląska, Wezwanie do młodzieży polskiej pochodzenia żydowskiego, sygn. U.R. 779.

¹²¹ E. Domańska, *Historia ratownicza*, „Teksty Drugie” 2014, nr 5, s. 12–26.

tego rodzaju analiz z uwzględnieniem nowej socjologii edukacji oraz pedagogiki krytycznej. Dotychczasowe badania, eksponując pozytywny wpływ skautingu na kształtowanie postaw, wartości i wspólnot, nie zawsze zwracały uwagę na inne konteksty ruchu harcerskiego. Pamiętniki i źródła instytucjonalne pozwalają określić, w jakim stopniu polskie harcerstwo w Królestwie Polskim oraz na tzw. Kresach zaboru rosyjskiego utrzymywało podziały płciowe, społeczne, religijne i narodowe, w jakim zakresie podlegało/propagowało określone ideologie, jakie koncepcje tożsamości uznawało za właściwe dla młodych ludzi. Istotne jest zbadanie rodzajów relacji społecznych we wspólnotach harcerskich – według czterech podstawowych typów (relacja wspólnotowa, hierarchiczna, równościowa, wymiany rynkowej) wyznaczanych przez psychologów społecznych¹²². Bogate zasoby źródeł pozwalają na prowadzenie dalszych badań ukazujących złożoność i znaczenie harcerstwa w dobie intensywnej modernizacji społecznej i obyczajowej, w kontekście działań irredentystycznych i w warunkach budowania przez Polaków nowoczesnego, niepodległego państwa.

Bibliografia

Źródła

- AAN, AKHZHR, sygn. 352, 357, 360.
 AAN, Archiwum Tomasza Piskorskiego, sygn. 2865.
 AAN, AZHP, sygn. 2; 4; 5; 7; 8; 9; 11; 12; 14; 23; 31; 32; 35; 41–72; 76–78; 80; 92; 93; 104; 115; 116; 124; 203; 535; 536; 2294, 2393.
 AH, Kol. XIX, sygn. 12.
 AH, Kol. XXIX, sygn. 9.
 ANK, Naczelny Komitet Narodowy, sygn. 317, 892.
 APAN, Materiały Felicjana Zaremby, sygn. 58.
 APŁ, Męskie Gimnazjum Polskiego Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi, Akta dotyczące harcerstwa w Gimnazjum Towarzystwa „Uczelnia” w Łodzi. Akten der Skauting betreffend, (1916–1919), sygn. 76.
 APŁ, Prywatne Gimnazjum i Liceum Męskie Zgromadzenia Kupców m. Łodzi, Akta Organizacji Harcerskich, sygn. 2938.
 APŁ, Zespół Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 3631.
 APP, ZHP, Chorągiew Mazowiecka. Komenda Hufca Płockiego, Korespondencja III A Okręgu w Płocku, sygn. 1.
 APWoM, Archiwum Kazimierza Augustowskiego, sygn. 36.
 Arct-Golczewska M., *Podręcznik skauta. Książka dla młodych harcerzy według dzieła Generała Baden-Powella*, Warszawa 1914 (reprint Kraków 2017).
 Biblioteka Śląska, Wezwanie do młodzieży polskiej pochodzenia żydowskiego, sygn. U.R. 779.
 BN, Dział Rękopisów, A. Brochocki, Na przełomie dwóch epok. Zapiski obszarnika, sygn. BK 11256.

¹²² B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Warszawa 2019, s. 372–373.

- BN, Dział Rękopisów, A. Brochocki, Wspomnienia wojenne z 13-go Pułku Ułanów Wileńskich, sygn. BK 11387.
- BN, Dział Rękopisów, J. Dziemian, Życiorys kapłana kresowego. Wspomnienia 1900–1966, sygn. akc. 9357.
- BN, Dział Rękopisów, S. Kotarski, Wyjątki z pamiętnika, sygn. akc. 10892.
- BN, Koledzy! Inc.: Chwila obecna gdy odradza się Państwo Polskie, wkłada na nas ciężki obowiązek..., sygn. DŻS IA 5 Cím.
- Bouffał B., *Boy scouts: Indianizm w wychowaniu*, Warszawa 1912 (reprint Kraków 2014).
- BUW, Dział Rękopisów, S. Szwedowski, *Dzieje ruchu Zetowego w Polsce 1886–1945*, t. I, sygn. 1745.
- Jezierski E., *Wywiadowcy. Sceny z życia młodzieży według dzieła gen. Baden-Powella*, Warszawa 1913 (reprint Kraków 2014).
- Kozłowski Wł.R., *Pierwiastek wojskowy w wychowaniu cielesnem. Przyczynek do sprawy skautingu*, Warszawa 1913 (reprint Kraków 2019).
- MHAR/11–39, sygn. 1/3; 1/10; 2/1–7; 149.
- MHAR/ZHL, sygn. 282; 431.
- Sedlaczek S., *Sprawności skautowe*, Kijów 1918 (reprint Kraków 2015).
- ZNiO, Andrzej Zalewski: Wspomnienia o harcerstwie z lat 1911–1920, sygn. 14995/II.
- ZNiO, F. Ostrowski, Droga mego życia. Wspomnienia (1898–1968), sygn. 15407/II.
- ZNiO, Hirszbandt A[rtur], Muszalski E[dward]: Dzieje 8 Warszawskiej Drużyny [Harcerskiej] im. Kaz[imierza] Pułaskiego 1912–1932, sygn. 14991/II.
- ZNiO, J. Sosnowski, Wspomnienia 1904–1975, sygn. 15426/II.
- ZNiO, J. Zmitrowicz, W przeddzień wielkich przewrotów i na progu ich. Wspomnienia do 1918 r., sygn. 15350/II, t. II.
- ZNiO, Krótki zarys historii ZHP na terenie miasta i powiatu kaliskiego na podstawie wspomnień, druków: St[anisława] Wróblewskiego, Henryka Głowani, Stanisława Szala, H. Kolskiej i in. od 1910–1948 r. przez Karola Sługockiego, sygn. 14993/II.
- ZNiO, Materiały do historii Wileńskiej Chorągwi Harcererek. Cz. I – lata 1912–1939, sygn. 15027 II.
- ZNiO, Materiały dotyczące b. drużyny harcerskiej im. Marcina Lelewela Borelowskiego w Warszawie z lat 1912–1957, sygn. 14996/III.
- ZNiO, Materiały dotyczące prac nad projektem prawa skautowego w 1913 r., sygn. 15009/I i II.
- ZNiO, Materiały Tadeusza Strumiłły dotyczące skautingu i harcerstwa, cz. 1, t. 1–2, sygn. 15002 III.
- ZNiO, Niepełny wykaz członków Związku Młodzieży Polskiej »Zet« i Związku Patriotycznego oraz organizacji pochodnych młodzieży i starszego społeczeństwa (»Przyszłość«–»Pet«, Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Średnich [...], Organizacja Młodzieży Narodowej Szkół Wyższych [...], grupy narodowe, Związek Młodej Polski, Związek Rad Ludowych i inne eks-pozytury zewnętrzne) w okresie 1886–1966 r. Opracowali Zofia Dłużewska-Kańska, Tomasz Piskorski, Stefan Szwedowski, sygn. 15956/II.
- ZNiO, P. Zaleski, Wspomnienia wołyńskie, sygn. 16730/II.
- ZNiO, Papiery Ignacego Kozińskiego dotyczące harcerstwa z lat 1911–1956, sygn. 15008/I i III.
- ZNiO, Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921. Dokumenty, wspomnienia i życiorysy, oprac. J. Opieńska-Blauth, sygn. 15026/II.
- ZNiO, S. Grzymałowski, Działalność młodzieży akademickiej w ruchu harcerskim w Kijowie 1912–1918, sygn. 14990/II.
- ZNiO, T. Caspaeri-Chrasczewski, Urywki wspomnień z mego życia. Pamiętnik z lat 1891–1956, sygn. 13537/II, t. I.

ZNiO, Waclaw Sadowski: Początki harcerstwa w Kaliszu. Praca na podstawie własnych wspomnień w formie listu pisanego ze Szczecinka 25 III 1958 r., sygn. 14992/II.

ZNiO, Związek Harcerstwa Polskiego. Chorągiew Wołyńska. Hufce żeński i męski we Włodzimierzku Wołyńskim w latach 1916–1939, oprac. W. Wachnowska-Skorupska i in., sygn. 15032/II.

Opracowania

Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku, red. S. Sokołowska, I. Ossowska, t. 3, 1865–1918, v. 1, Warszawa 2000.

Błażejowski W., *Bibliografia harcerska: 1911–1960 (suplement)*, Warszawa 1984.

Błażejowski W., *Bibliografia harcerska: 1911–1960*, Warszawa 1981

Błażejowski W., *Bibliografia harcerska: 1961–1981*, Warszawa 1985.

Domańska E., *Historia ratownicza*, „Teksty Drugie” 2014, 5.

Drąg K., Jankowska H., Traczyk K.K., Toczek R., *Przewodnik po „Zbiorze akt 1939–1945” i „Zbiorze spuścizn” z zasobu archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie*, t. 2, Warszawa 2017.

Drąg K., Tazbir J., Traczyk K.K., Toczek R., *Przewodnik po zbiorach „Zespół 1911–1939” oraz „Zespół wspomnień i historii lokalnych” z zasobu archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie*, Warszawa 2016.

Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905–1918. Bibliografia adnotowana, cz. 1 i 2, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023.

Fietkiewicz O., Miszczuk M., *W sprawie periodyzacji historii harcerstwa*, „Harcerstwo” 1981, 1.

Grodecka E., Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna I, cz. 2, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2016).

Grodecka E., Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna II, cz. 3, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2016).

Grodecka E., Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, służba wojenna III, cz. 4, Warszawa 1938 (reprint Kraków 2019).

Grodecka E., Pierwsze ćwierćwiecze harcerstwa żeńskiego, 1911–1914, cz. 1, Warszawa 1937 (reprint Kraków 2015).

Inwentarz archiwalnych materiałów harcerskich: ArchiwumHarcerskie.pl, t. 1, oprac. M. Miszczuk, J. Błoniarz, Sz. Falaciński, E. Gajdzińska, M. Miszczuk, Warszawa 2019.

Inwentarz archiwalnych materiałów harcerskich: ArchiwumHarcerskie.pl, t. 2, oprac. E. Gajdzińska, P. Szczerbiński, B. Bajda, J. Błoniarz, B. Błoniarz, M. Błoniarz, D. Żurawska, Warszawa 2023.

Jarowiecki J., *Prasa harcerska w Polsce w latach 1911–1939 (szkic przeglądowy)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2015, 1.

Kmiecik Z., *Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1979, 18.

Kolasa W.M., Kwiecień S., Rogoż M., *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918, Prasa młodzieżowa*, t. 3, Kraków 2018.

Materiały do bibliografii harcerstwa za lata 1982–2009, oprac. K. Kasprzyk, J. Grzeszczuk, Kraków 2010.

Miszczuk M., *Bibliografia prasy harcerskiej 1911–1939*, Warszawa 2020.

- Miszczyk M., *Proces jednoczenia organizacji harcerskich i skautowych 1916–1918*, w: *Geneza Związku Harcerstwa Polskiego*, red. M.A. Stawecki, Zamość 1989.
- Opińska-Blauth J., *Polskie harcerki w pierwszym dziesięcioleciu 1911–1921. Przyczynek do dziejów harcerstwa żeńskiego*, Warszawa 1988.
- Potkański W., *Spór o oblicze ideowe polskiego skautingu przed pierwszą wojną światową*, „Przegląd Historyczny” 2003, 4.
- Rola młodzieży w życiu społecznym w Królestwie Polskim i na Kresach w latach 1905–1918. *Wybór tekstów publicystycznych*, t. 1, 1905–1914, red. nauk. A. Bóldyrew, M.M. Krakowiak, Łódź–Piotrków Trybunalski 2023.
- Sikorski E., *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989.
- Stawiszyńska A., *Działalność Związku Młodzieży Polskiej Pochodzenia Żydowskiego „Żagiew” w Łodzi w latach I wojny światowej (1914–1918)*, „Kultura i Wychowanie” 2018, 2.
- Szuchta R., *Polska Organizacja Skautowa 1915–1916. Przyczynek do dziejów obozu niepodległościowego w czasie I wojny światowej*, „Przegląd Historyczny” 1991, 2.
- Wojciszke B., *Psychologia społeczna*, Warszawa 2019.
- Wybór źródeł do dziejów ZHP. Utworzenie ogólnopolskiego Związku Harcerstwa Polskiego i czas próby ruchu harcerskiego (1918–1944)*, t. 1, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014.
- Wybór źródeł do dziejów ZHP. Walka, sowietyzacja, odwilż, kryzys i upadek (1944–1988)*, t. 2, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014.
- Wybór źródeł do dziejów ZHP. Odrodzenie ruchu harcerskiego, trudne lata demokracji (1989–2014)*, t. 3, wyb. i oprac. K. Marszałek, Kraków 2014.